

УДК 016: 63.001.5



Коваленко Світлана Дмитрівна,
канд. іст. наук,
старш. наук. співроб.,
вчений секретар
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ТАЛАНОВИТИЙ УЧЕНЬ ВІДОМОГО ВЧЕНОГО...

Стаття присвячена висвітленню діяльності академіка В.Я. Юр'єва на Харківській селекційній станції стосовно досліджень з сортовипробування сільськогосподарських культур та вирішенню її завдань у перші роки існування.

Статья посвящена освещению деятельности академика В.Я. Юрьева на Харьковской селекционной станции относительно исследований по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур и решению ее заданий в первые годы существования.

Article is devoted to the activity of academician V.J.Jurjev at the Kharkiv select station, research sort quality of agricultural plants and solving of her problems in the first years of foundation.

«Учитель – це життєдайний
промінь сонця для молоді душі,
який нічим замінити не можливо».

В. Сухомлинський

Для українського народу, який тривалий час не мав власної державності, проблема історичної пам'яті набуває особливого значення і є актуальною. Останнім часом дослідники науки піднімають із забуття постаті геніальних людей, які збагатили вітчизняну і світову скарбницю культури і науки. Але існують у науці й такі імена, які не були забуті через колізії історичного розвитку, часом драматичні для нашого народу. Одним із них є знане в Україні та за її межами ім'я вченого-селекціонера, доктора сільськогосподарських наук, академіка Юр'єва Василя Яковича. Відомо, що його життя в науці виявилось вдалим. Цим багато в чому він зобов'язаний своєму вчителю і наставнику професору Петру Васильовичу Будріну, ім'я якого було добре відоме у свій час і

незаслужено забуте за часи Радянської влади, але повернуте на початку ХХІ століття до наукового кола. Наукова спадщина цього вченого, що нараховує понад 250 наукових праць, має велике значення для сьогодення у вивченні питань ефективності штучних добрив для збагачення ґрунтів різного механічного складу; у вивченні системи удобрення в сівозмінах; у започаткуванні наукових підходів до використання люпину як зеленого добрива; у вивченні питань селекції основних польових культур та отримання стійких урожаїв зернобобових культур; у відпрацюванні технологічних підходів до вирощування льону–довгунця і як монокультури і в лляних сівозмінах та впровадженні наукового травосіяння у ґрунтозахисному землеробстві.

Діяльність академіка В.Я. Юр'єва охоплює різні сторони сільськогосподарської дослідної справи. Дослідженню його життя і наукової спадщини присвячували свої праці Гур'єв Б.П., Манзюк В.Т., Черняк І.Й., Кулешов М.М., Петренкова В.П. та інші.

У статті автор має на меті висвітлити кількарічну спільну працю молодого Василя Яковича Юр'єва та досвідченого Петра Васильовича Будріна на Харківській селекційній станції, що стала основним своєрідним поштовхом для довгого, плідного життя майбутнього вченого, як продовжувача ідей і поглядів учителя у справі, яку він виконував «професійно» протягом свого довгого життя.

1905 року Василь Якович Юр'єв закінчив Новоолександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, який на той час очолював видатний учений-аграрій професор Петро Васильович Будрін – один з організаторів сільськогосподарської дослідної справи другої половини ХІХ ст. та фундаторів сучасної Харківської науково-освітньої аграрної школи. Будучи директором вузу, він займав також посаду завідувача кафедри рослинництва, був чудовою людиною і прекрасним педагогом. Петро Васильович, обіймаючи посаду директора інституту, завжди відстоював свою чітку життєву позицію, яка була зрозумілою і небайдужою студентам – майбутнім ученим у галузі сільськогосподарської науки і освіти, серед яких був і В.Я. Юр'єв. Професор Будрін вважав, що країна переживала важливий момент необхідності серйозних перетворень у багатьох сферах життя і вбачав значну кількість передумов у

потребі великої кількості добре підготовлених фахівців для державної, суспільної та приватної діяльності. У здійсненні цієї справи не останнє місце належало випускникам сільськогосподарських та лісових учбових закладів держави як країни з глибокими і міцними землеробськими коренями і розвинутими саме цими галузями аграрної науки. Тому держава повинна була відпускати відповідні кошти на належну організацію і постановку сільськогосподарської освіти. Професор П.В. Будрін зробив значний внесок у становлення та розвиток цього навчального закладу, який користувався світовим визнанням. 1905 року він подав у відставку. Кілька років займався практичним сільським господарством, використовуючи в умовах середньої смуги держави, а саме на Смоленщині, свій великий досвід з набутих знань. А потім у 1908 році після створення за ініціативою Харківського товариства сільського господарства на кошти Департаменту Землеробства і Харківського Губернського Земства Харківської сільськогосподарської дослідної станції його було обрано на підставі голосування директором новоствореної установи. Уже 1909 року станція була перейменована на Харківську селекційну [1, с. 93].

Свою трудову діяльність В.Я. Юр'єв, у майбутньому видатний селекціонер, академік почав у 1895 р., працюючи в Маріїнському земельному училищі. 1909 року він приїжджає до Харкова, де і розпочинає працювати на Харківській селекційній станції [2], директором якої був на той час Петро Васильович Будрін. Саме в цей час відбулося його формування як дослідника за безпосередньої підтримки професор П.В. Будріна [3]. Їхні шляхи знову перетиналися на кілька років, відведених долею для співпраці зі становлення селекційної станції та втілення в життя завдань згідно з програмою її діяльності. Одним із найважливіших завдань станції було проведення дослідів із сортовипробування сільськогосподарських культурних рослин, зокрема озимої пшениці [1, с. 156].

За словами В.Я. Юр'єва, "...в ці роки селекційних станцій в Росії майже не було, і лише деінде при поміщицьких господарствах велась незначна селекційна робота по цукровому буряку і зерновим культурам" [4, с. 4].

"Шляхи, якими повинен був іти селекціонер у своїй роботі, були невідомі в Росії, підготовки ніякої не було, і лише часткове висвітлення цих шляхів

доходило до нас від західноєвропейських учених. Доводилося експериментувати, винаходити самим, наштотуватися в процесі роботи на все нові питання, розробляти їх, помилятися, вчитися на цих помилках, приходити до несподіваних висновків. Так поступово створювалися методи селекційної роботи, відкривалися на зміну старим, створювалася селекційна наука” [5, с. 44-50].

Раніше за все постало питання про структуру дослідно-селекційних установ, що залежала від напрямів роботи – практична селекція, сортовивчення, вирішення методичних питань тощо, а також від ґрунтових і кліматичних умов та розміру району, який обслуговувався установою. На I Всеросійському з’їзді діячів із селекції сільськогосподарських рослин та насінництва, який проходив у 1911 р. в Харкові, В.Я Юр’єв виступав із доповідями “Організація селекційних установ” [6] і “Вибір чергових рослин для селекції” [7]. Обидві доповіді вважаються взірцевим посібником для фахівців дослідної справи. Для зони обслуговування Харківської селекційної станції він радив звернути увагу на озиме жито, озиму та яру пшениці, ячмінь, овес, кукурудзу, просо і трави: вику, люцерну та еспарцет.

Характерно, що з перших років роботи В.Я. Юр’єв звернув головну увагу на культури, що мали невеликі площі поширення, але відігравали важливу роль у сільському господарстві [8, с. 2]. Насамперед це озима пшениця і кукурудза. Виведені зимостійкі, з хорошими якістьми зерна сорти пшениці, а також посухостійкі та скоростиглі сорти кукурудзи Мінезота і Броункот, що сприяло широкому розповсюдженню цих культур у Лівобережному лісостепу України. Одним із перших він поставив питання щодо ділянок селекційного відділу, маючи на увазі не лише доцільну організацію посівів на станції з метою відповідності характеру посівів і поставлених завдань, а також рекомендував посіви за межами Харківської селекційної станції, в інших екологічних умовах, тобто створення опорних пунктів. Доповіді, звіти, статті В.Я. Юр’єва за перші роки роботи стали цінним матеріалом із методики та організації селекційного процесу і залишаються вагомим здобутком і тепер. До моменту організації державного сортовипробування він порушив питання необхідності проведення колективних дослідів з оцінки головних сортів сільськогосподарських культур. Ним написано понад 100 праць із методики селекції, сортовипробування та насінництва.

Продуктивність рослинництва завжди залежала від уміння одержувати якісне насіння, належним чином зберігати і використовувати його. Лише завдяки насінню можна реалізувати всі потенційні можливості сорту та впровадити останній у виробництво. Успіх і конкурентоспроможність селекційної роботи в Україні може гарантувати лише добре поставлене сучасне насінництво. До вирішення цього завдання вчені і фахівці докладали чимало зусиль.

У 1918 році В.Я. Юр'єв, обіймаючи посаду завідуючого відділу селекції і насінництва Харківської селекційної станції, вперше в Україні організував розмноження насіння елітних сортів, розробив питання посівних якостей насіння, зокрема таких, як енергія проростання, схожість, величина, сила росту, сортова чистота, умови вирощування і живлення, вплив мінеральних добрив на якість насіння тощо [9]. Наукова робота В.Я. Юр'єва не обмежувалася рамками кабінетів і лабораторій. Він прагнув якомога швидше й ширше впровадити нові сорти у виробництво, виступаючи з лекціями та доповідями, особисто спілкувався з трудівниками сільського господарства, публікував свої статті в журналах і газетах. Багато сил і часу В.Я. Юр'єв приділяв молоді. Протягом 25 років він займався педагогічною діяльністю і багато зробив для підготовки висококваліфікованих кадрів агрономів-насінників.

У перші роки свого існування Харківська селекційна станція розпочала збір і підбір вихідного селекційного матеріалу. Основна увага була сконцентрована на повному зборі місцевих сортів. Така робота здійснювалася за допомогою виставок, насінневих бюро товариства сільського господарства, контрольно-насінневих станцій. Станція мала на меті зібрати якомога більшу кількість зразків зернових культур, які вирощувалися переважно на півдні країни. Тому було складено звернення до господарств із проханням присилати станції зразки насіння і суцвіть (колосків і мітелок), яке розмістили у “Южно-Русской Сельско-Хозяйственной Газете”(№ 26, 1908), “Хлебороб”, у місцевій пресі, газетах “Южный край” та “Утро”, а також у деяких іногородніх спеціальних сільськогосподарських виданнях.

Переважно за допомогою особистих звернень станція отримала значну кількість зразків пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи і просових рослин із

різних маєтків: “Українки” І.К. Гришенка – озимої пшениці (кримки); “Бабаєва” П.П. Флота – озимої пшениці (кримки) і ярої, озимого жита, ячменю, вівса; Роганської економії спадкоємців Гельферих-Саде – озимої пшениці (червоної безостої і кримки) і озимого жита; Глобинського маєтку М.О. Шапошнікова – озимої пшениці (червоноколосої остистої і банатки), озимого жита, кукурудзи (лімінг, бесарабської і чинквантино); Пархомівського маєтку П.І. Харитоненка – насіння банатки та петкусського і пробштейського жита; Оридинської і Кленовської економії спадкоємців Кеніга – озимої пшениці (гирки, банатки, червоноколоски і високолистовської), ярої пшениці (ельзаської), чорного проса, гігантського і шведського видів вівса; Дергачевської ферми Харківського Землеробського училища – насіння шотландського озимого жита, червоної озимої пшениці, озимої пшениці “даттель” (реутганской), мительчатого сорго, могогару та інших; Грушевського маєтку Великого князя Михайла Миколайовича – сорти пшениць (улька, полтавка, білоколоска), жита (у тому числі і ярого жита), ячменю (гейне, ганни моровської, пробштейського), вівса (желанного і шведського), багатьох сортів кукурудзи, соргових рослин (джугари, гаоляни, мительчатого сорго), чумідзи, могогару, проса, а також насіння багатьох інших культур (нуту, квасолі, чини, маку, люцерни).

У лютому 1909 року Харківським товариством сільського господарства була організована насіннева виставка. З цієї виставки, а також з кустарної і сільськогосподарської виставки Харківського повітового земства, яка відбулася восени 1909 року, стацією отримано значну кількість зразків зернових культур і кормових рослин. На насінневій виставці значний інтерес представляла колекція різних сортів зернових культур, які вирощувалися на той час на Полтавському дослідному полі. Всі ці зразки були надані Харківській станції директором поля С.Ф.Третьяковим, пізніше він надіслав особливу колекцію насіння: 11 зразків озимої пшениці, 5 – озимого жита, 5 – ярої пшениці, 2 – ячменю, 11 – вівса [10].

Таким чином, водночас з розв’язанням перших завдань у роботі станція розпочала збір і підбір вихідного селекційного матеріалу. Основна увага була сконцентрована на повному зборі місцевих сортів. Така робота здійснювалася за допомогою виставок, насінневих бюро товариства сільського господарства,

контрольно-насінневих станцій. У 1914 році станцією було проведено перше експедиційне дослідження Харківської губернії і виявлено 231 зразок озимої пшениці, значна кількість якої належала до типу Червоної безостої [11].

З травня 1909 року на станції розпочато метеорологічні спостереження. Передбачалося, крім цього, розпочати і дослідження за вологістю ґрунту, але за відсутності зручного приміщення ця справа була відкладена на 1910 рік.

У перші роки на станції проводилася робота з різними сільськогосподарськими культурами: ярою і озимою пшеницею, вівсом, просом, ячменем, ярою викою.

Пшениця – основна культура, з якою станцією проводилася найбільш широка і поглиблена робота. З основними висновками стосовно сортовипробувань озимої пшениці, які проводились у перші роки після заснування станції, можна ознайомитись у наукових роботах П.В. Будріна “Опыты с озимой пшеницей”, “Южно-русские сорта хлебов” (пшеницы), а також у працях В.Я. Юр’єва “Сортоиспытание озимой пшеницы за 1911–1925 гг.”, “Методика селекции пшеницы на Харьковской станции” та В.Я. Юр’єва “Сорта яровой пшеницы”, “Сорта яровой пшеницы в 1911 году”, “Об участках селекционного отдела Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции”, “Сортоиспытание озимой пшеницы за 1911-1925 гг.” та ін.

Облік урожаю впродовж перших трьох років існування станції проводився двома способами: за методом пробного снопа і обмолоту всієї ділянки для контролю. Оскільки результати обліку обома методами були близькі між собою, з тією лише різницею, що метод пробного снопа давав завжди трохи більший врожай завдяки відсутності деяких втрат, такий подвійний облік було припинено, і в подальшому він проводився тільки методом пробного снопа. Завжди брали два пробних снопи, зважували у сирому вигляді під час зважування врожаю з усієї ділянки, просушували у спеціальних мішках, знову зважували і молотили на ручній молотарці, зерно провіювали і зважували. Таким чином, всі необхідні дані для обчислення врожаю були готові. Другий сніп був контролем для першого і у випадку помітних розходжень вибирали той, який мав більш вірніший відсоток

усихання або виходу зерна. Якщо розходження було незначним, вибирали середній показник двох снопів.

Роботу з ярою пшеницею розпочато у 1910 р. Вивчали майже 1000 зразків сортів ярої пшениці. Роботи з ярою пшеницею проводили такі самі, як і з озимою. У результаті досліджень стало відомо, що на території Харківської губернії поширені лише дві ботанічні форми *var. lutescens* Al. і *var. hordeiforme* Host. Як домішки зустрічалися серед зразків майже всі форми м'яких і твердих пшениць.

З вівсом розпочато науково–дослідні роботи 1910 року У Харківській губернії розповсюджені різноманітні форми вівса, але *var. aristata* Kr. має характер безумовної переваги. У північно-західному районі ця форма становить 78 %, у центральному районі – 75 %, у південно-східному – 68%, тобто у всіх трьох районах її перевага над іншими формами досить одноманітна з деяким пониженням з північно-західного району на південно-східний.

Випробування сортів проса на невеличких площах розпочали висівом ручною сівалкою. Справжня селекційна робота ще не починалась. Роботи обмежувалися вивченням сортів області, як попередньої роботи перед селекцією. Найбільш характерними міськими сортами для лісостепової частини Харківської губернії потрібно вважати пониклорозлоге просо з поліпшеною мітелкою і жовтим зерном блідих тонів. Для степової частини розлоге просо не було схрещене з темно-жовтим зерном.

Селекція ячменю розпочата станцією 1910 року. Розповсюдження різноманітних форм ячменю характеризується перш за все перевагою дворядного ячменю над шестирядним. Шестирядний становить на північному заході – 5,2 %, у центрі – 9,9 %, на південному сході – 10,5 %. Різновидність *v. nutans europeum* R. Reg серед дворядного ячменю переважає. Вона на північному заході сягає 87,5 % загальної кількості зразків, у центрі – 78,4 % і на південному сході – 72,4 %. Як видно з цих показників, з північного заходу на південний схід збільшується відсоток шестирядного ячменю, зменшується – дворядного, а з останнього ще більшою мірою зменшується відсоток головної різновидності *v. nutans europeum*.

Які з вівсом та ячменем, селекційна діяльність з кукурудзою розпочиналась і велася з 1910 року До цього часу дослідження сортів кукурудзи не проводились, і

тому практично неможливо судити про розповсюдженість певного сорту. Кукурудза в губернії вирощувалася на незначній площі, мала непостійний сортовий склад під впливом рекомендації нових американських сортів. У 20-ті роки XIX ст. у північній половині значної розповсюдженості набув сорт Мінезотта № 23, у районі Ізюму – Мінезотта № 13, а у південних частинах – Стерлінг. Так як Харків знаходиться майже на північній межі економічно вигідної культури кукурудзи, то із всіх перерахованих сортів необхідно відкинути групу пізніх, які майже завжди не визрівають. Група сортів середніх по визріванню більш надійна і тільки у несприятливі роки не дозріває. Як правило, всі сорти визрівають, але пізно восени, що надто заважає подальшому просушуванню та зберіганню. Групи сортів самих ранніх та ранніх визрівають дуже рано, просушуються і зберігаються без особливих труднощів.

Роботи з ярою викою були перенесені у 1912 році з Іванівської селекційної станції. Ці роботи торкалися сортів у відношенні морфологічного і біологічного складу їх і врожайності, а також питань систематики. Суто селекційних ліній з викою не проводилось, але в процесі вивчення окремих форм відібрано і розмножено декілька ліній, із яких дві № 13167 і 13132 у випробуванні сортів, взятих представниками морфологічного і біологічного складу, показали найкращі результати. Свалєфська солодка вика сильно пригнічує овес, хоча і дає великий відсоток вмісту вики у сні. Крім того, її врожаї зерна значно нижчі від усіх сортів, які були у випробуванні. Проте що вона є цікавим сортом по міцності окремих рослин і високій абсолютній масі. Пізніше штучним схрещенням вдалось отримати гібриди солодкої вики з кращими лініями від інших сортів. Посуха 1921 року і не встановлена повальна хвороба вики 1922 р. винищили майже весь запас насіннєвого матеріалу.

Робота з багаторічними травами проводилася на станції протягом 1913 -1919 рр. Люцерна та еспарцет мали найбільш вигідне економічно–господарське значення у районі діяльності станції, тому й були взяті для проведення робіт із селекції. Основним завданням стало проведення практичних дослідів з отримання найбільш продуктивних сортів люцерни для присадибного травосіяння і сортів еспарцету для польового травосіяння у вивідному кліні і зайнятому пару. Також

проводилися науково-дослідні роботи з культури цих трав та з їхньої біології і морфології. З люцерни хотіли отримати сорти врожайні, морозостійкі, швидко підростаючі після покосу весною, з великою кількістю покосів, з ніжними стеблами і великою кількістю листя. В еспарцеті сорти для зайнятого пару повинні бути максимум врожайні на другому році і в першому укосі, з ніжними стеблами і великою кількістю листя, а також морозостійкі та стійкі до несприятливих умов зростання. За планом робота складалась із сортовивчень і сортовипробувань існуючих сортів, вибору найкращого сорту і підбору подальших форм у межах певного сорту. У сортовивченні і сортовипробуванні брало участь 8 сортів люцерни, 7 – виду *Medicago sativa* і 1 – *Medicago falcata* (місцева блакитна, прованська, англійська, балтійська, туркестанська, перуанська, дика і Грімма). Найкращим сортом стала місцева люцерна (*Medicago sativa*) із Херсонської губернії. Її середня врожайність 200-250 пудів сіна в рік із десятини. Вона дала максимум врожаїв порівняно з іншими сортами, морозостійка, врожаєстійка, зберігає стійкий травостій протягом чотирьох років використання, мало уражається грибними хворобами, має велику кількість листя. Досить гарна за своїми якостями люцерна Грімма, одержана із Америки. Англійська і прованська люцерна поступаються в усьому місцевій блакитній, але привертають увагу тим, що швидко відростають після покосу. Сортовивчення і сортовипробування еспарцету не проводилися, оскільки на станції мали лише дуже непродуктивну дику форму, яку навіть не можна порівняти з існуючою культурою. Для селекційного відбору були висіяні люцерна місцева і еспарцет із маєтку Строганових Харківської губернії, де вони вирощувалися понад 10 років. Кількість форм у люцерни та еспарцету виявилась дуже великою, особливо в еспарцету. Кущі різко відрізнялись один від одного за формою. Із величезної кількості форм були відібрані найбільш цікаві для селекційних цілей, потім всі форми кущів були описані, позначені номерами, і їхнє насіння залишене для випробувань на морозостійкість і довговічність, а також для посіву на порівняльне випробування. Було відібрано всього 250 ліній люцерни і 300 ліній еспарцету. Протягом трьох років проводилося порівняльне випробування і

паралельно здійснювався догляд за початковим кущем, звідки бралось насіння. На цьому роботи припинилися через звільнення спеціаліста і скорочення робіт.

У 1913 р. її було приєднано як відділ до Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. З початком війни і першими роками революції широко заплановані роботи було згорнуто: припинено роботи з травами, соняшником, з фізіології і біології рослин тощо. У 20–х роках ХХ століття діяльність Відділу селекції швидко відродилась [12].

З 1944 р. В.Я. Юр'єв займав посаду директора станції і водночас (з 1937 р.) працював викладачем Харківського сільськогосподарського інституту [13]. З 1946 р. по 1956 р. займав посаду директора інституту генетики і селекції АН УРСР (колишня Харківська селекційна станція). З 1956 р. і до кінця життя був директором УНДІ рослинництва, селекції і генетики, який носить його ім'я. В.Я.Юр'єв стояв у витоків великої справи піднесення врожайності полів, знайшовши в ній головну справу власного життя, він віддав 52 роки розробці методів селекції, сортовипробування та насінництва, виведенню нових економічно вигідних сортів.

Список використаної літератури

1. Коваленко С.Д. Діяльність професора П.В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти: Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.07. – К., 2002. – 231 с.
2. Поляков И.М. Старейшее селекционное и опытное учреждение Украины (к 50-ю со дня основания Харьковской селекционной станции, ныне Научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики) // Селекция и семеноводство. – 1959. – № 4. – С. 5—54.
3. Професор Будрін Петро Васильович (1857-1939): Біобібліогр. показчик наук. пр. / УААН, ЦНСГБ; Упоряд. В.А. Вергунов, С.Д. Коваленко; Наук. ред. В.А. Вергунов. – К.: Аграр. наука, 2001. – С. 41.: порт. – (Історико-бібліографічна серія “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”).
4. Юрьев В.Я. Методика селекции пшеницы на Харьковской станции. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 94 с.
5. Юрьев В.Я. Селекция и семеноводство на Харьковской станции // Селекция и семеноводство. – 1946. – Юбилей. номер. – С. 44-50.
6. Юрьев В.Я. Организация селекционных учреждений // Труды I Всерос. съезда деятелей по селекции с.-х. растений и семеноводству. – Х.: Тип. Сергеева и Гальченко, 1910. – Вып. 2. – С. 167-198.
7. Юрьев В.Я. Выбор очередных растений для селекции // Труды I Всерос. съезда деятелей по селекции и семеноводству. – Х.: Тип. Сергеева и Гальченко, 1911. – Вып. 2. – С. 252-256.
8. О 30-тилетнем юбилее Харьковской селекционной станции // Сб. основных приказов и инструкций НКЗ СССР. – 1939. – № 18. – С. 2.
9. Манзюк В.Т. 120 років із дня народження корифея вітчизняної селекції Василя Яковича Юр’єва // Наукові основи стабілізації виробництва продукції рослинництва: Матеріали міжнар. конф., присвяч. 90-річчю від заснування Ін-ту рослинництва ім. В.Я. Юр’єва. – Х., 2001. – С. 3-10.
10. Отчет по Харьковской сельскохозяйственной областной селекционной станции за 1908 – 1909 гг. – Х.: Тип. М. Сергеева и К. Гальчека, 1910. – 106 с.
11. Сборник научных работ за 1951-1953 гг. / Ред. В.Я. Юрьев. – Х., 1954. – С.6.12.
12. Селекционный отдел // Достижения с.-х. опит. станций Украины / Ред. В. Румянцев. – Х.: Рад. селянин, 1928. – С. 26–37.
13. Фурсенко И.Д. Харьковский сельскохозяйственный институт. Очерки истории. – К.: Урожай, 1968. – 168 с.